

Zárójelentés

A kutatás fő céljai és eredményei

A 2014 szeptemberében elkezdett kutatásainknak öt kiemelt célja volt. Mindenekelőtt azt vizsgáltuk, miként változtak a történeti Magyar Királyság nem magyar nemzeti közösségeinek a kiegyezés évtizedeiben kialakított nemzetépítési elképzelései és gyakorlatai az első világháború éveiben, személyi összetételében, alternatíváiban és mozgásterében milyen új elemek jelentek meg a háború alatt. Az ebben a tárgykörben készült előadásokat tartottunk a háborús centenárium alkalmából többek közt Belgrádban, Sarajevóban, Berlinben, Moszkvában, Kazanyban, Szófiában, Bécsben, Zágrábban, Pozsonyban, Krakkóban, Varsóban, Kassán, Pozsonyban rendezett konferenciákon. Ezek többsége tanulmányként is megjelent a konferenciakötetekben, illetve a Magyar–Bolgár Történész Bizottsággal kiadásra előkészített Hungary and Bulgaria in the First World War : A view from the 21st century angol nyelvű kötetben.

Ezzel párhuzamosan többféle elemzés készült a kiegyezéskori Magyarországgal szomszédos Románia és Szerbia, illetve – a kudarcosnak bizonyult trialista jövőképeket a világháború alatt egyre inkább az önálló államiság jegyében átfogalmazó – Csehország politikai elitjeinek Magyarországot is érintő törekvéseiről. Az ezzel kapcsolatos kérdések jelentették a bilaterális magyar-román, magyar-szerb, magyar-horvát, illetve a trilaterális magyar-cseh-szlovák konferenciáink, szimpóziumaink fő témáját is. A kutatási tervnek megfelelően a bilaterális szimpóziumokkal és konferenciákkal kezdettől fogva bekapcsolódtunk a centenáriumba rendezvények sorába. A 19. századi birodalmi, illetve a nemzetépítő nacionalizmusok háborús átalakulását, a kis nemzeti emancipációs és autonómatörekvéseket fokozatosan felváltó radikális elképzelések szorosán összefüggtek a háborús nacionalizmusok nemzetközi kontextusának átalakulásával. A nem domináns nemzetek nacionalista mozgalmait az antant és a központi hatalmak részéről egyaránt az ellenség belső meggyengítésére, a háttország destabilizálására és a nemzeti szeparatista tendenciák megerősítésére használták fel. A kutatás első két évének eredményeit Bukarestben román kollégákkal vitattuk meg az 1916. évi erdélyi román betörés 100. évfordulója alkalmából általunk kezdeményezett szimpóziumon. A szimpózium anyagait a Pro Minoritate 2016. évi 4. számában közzeltük. <http://1914-1918.btk.mta.hu/kiadvanyok/155-kutacsoportunk-munkatarsai-a-pro-minoritate-uj-szamaban>

Harmadikként a magyar kormányzati nemzetiségi politikát Tisza István háborús miniszterelnöksége, illetve az 1918-ban felgyorsult események idején részleges revízióknak alávető kísérleteket vizsgáltuk, amelyek jórészt az úgynevezett román paktumtárgyalásokban, szlovák és ruszin tárgyú intézkedésekben voltak megragadhatóak. Ezek levéltári és sajtóforrásait módszeres kutatás eredményeként összegyűjtöttük és válogatott anyagát az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában c. források sorozat záró, VIII. kötetének kéziratában jegyzetelve megszerkesztettük.

Negyedikként a kelet-közép-európai háborús nacionalizmusok nagyhatalmi dimenzióját, a nemzetiségi konfliktusok, programok, tervek nemzetközi felértékelődését vizsgáltuk, s azt a

program első és második évében egy-egy nemzetközi konferencia keretében vitattuk meg brit, orosz, német, osztrák, cseh és szlovák kollégákkal közösen. Ezek anyagaiból *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés – Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban* címmel az Országgyűlési Konferenciák sorozatban nemzetközi konferenciát rendeztünk, s a konferencia anyagai azonos című magyar tanulmánykötetet 2017-ben jelentek meg. <http://1914-1918.btk.mta.hu/kiadvanyok/192-parhuzamos-nemzetepites-konfliktusos-egyuttele>, A Szarka László és Tomka Béla közös szerkesztésében *Nationalism in Action* címmel elkészült angol nyelvű tanulmánykötet lektorált kézírata a Berghahn kiadónál megjelenésre vár.

Ötödikként a térség háborús nacionalizmusainak emlékeztét, historiográfiáját vizsgáltuk, elsődlegesen a Nagy Háború máig jórészt megosztott emlékeztének okait és következményeit elemezve. Ennek a megközelítésnek a keretében több hazai és külföldi rendezvényen vettünk részt, bekapcsolódtunk a varsói székhelyű European Network of Remembrance and Solidarity After the Great War. A New Europe 1918-1923. c. nemzetközi szabadtéri vándorkiállításának szakmai előkészítésébe, a magyarországi, erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és délvidéki vonatkozásait bemutató panelek szöveges, térképi és képi anyagainak összeállításába. „Minden Egész eltörött...” A nagy Háború emlékei címmel megjelentettünk a kutatás emlékeztörténeti tanulmányait.

A háborús nacionalizmusok historiográfiai újraértelmezési kísérleteit, lehetőségeit a Világtörténet 2015. évi mon tematikus 2. számában közölt tanulmányainkban elemeztük. A kutatócsoport tagjai azt vizsgálták, hogy a soknemzetiségű európai birodalmakban élő domináns és nem domináns nemzetek háborús nacionalizmusában, különösen a csehszlovák, délszláv emigráció programdokumentumaiban miként erősödtek fel az uniós és nemzetállami törekvések.

Az egymással szemben álló nagyhatalmak közül a soknemzetiségű dinasztikus monarchiák mindegyike megpróbálta saját kis nemzeti nacionalizmusait pacifikálni, az ellenséges nagyhatalmak esetében viszont éppen ellenkezőleg, a hátország fellazítására, fellázítására, forradalmasítására igyekezett felhasználni a nemzeti-nemzetiségi mozgalmak feszítő, függetlenségi és szeparatista erőit. A centenáriumi nemzetközi és magyar szakirodalma alapján a szerzők azt vizsgálták, hogy a birodalmak nem domináns nemzeti társadalmában miként nyert fokozatosan teret az önálló államépítésének gondolata.

Az Oszmán Birodalomban lezajlott örmény genocídium története a maga katasztrofális következményeivel mintegy előre vetítette a nemzetállamok nemzetiesítő, homogenizáló logikájának 20. században sorra bekövetkezett extrém következményeit. Az Osztrák-Magyar Monarchia, s azon belül a Magyar Királyság nemzetiségi mozgalmainak háborús szakaszát ebben a kontextusban vizsgálva Ábrahám Barna és Szarka László is arra a következtetésre jutott, hogy a magyarországi román, szlovák, szerb, horvát, rutén nacionalizmust mérséklésére, pacifikálására törekvő magyar kormány azért nem tudhatta megakadályozni a nemzetiségi törekvések radikalizálódását, mert azok igen gyorsan nemzetközi kontextust kaptak, azaz bekerültek a végletesen konfliktusos nagyhatalmi erőterbe. Ennek kezelésére a wilsoni önrendelkezési elv is csak felemás módon bizonyult alkalmasnak.

A projekt konferenciáinak áttekintése

2014. október 15–17. között Moszkvában a Moszkvai Magyar Intézet által rendezett konferencián a kutatócsoport tagjai orosz kollégákkal közösen vitatták meg az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia háborús konfliktusának nemzetiségi és regionális vonatkozásait.

2014. november 27-én a budapesti Orosz Kulturális Központtal együttműködve Történelmi örökség, tanulságok a jelenkor számára címmel rendeztünk kerekasztal-beszélgetést. Az OTKA-kutatócsoport tagjai – Hornyák Árpád, Katona Csaba és Szarka László – az érintett lengyel, szerb, cseh, szlovák nemzeti mozgalmak sajátosságait, nyugati orientációját, és ezzel együtt az orosz javaslatok fokozatos háttérbe szorulásának okait vizsgálták.

2015. április 15-én a Miskolci Egyetem BTK Politikatudományi Intézetével közösen rendeztük meg az *Egymás mellett – egymás ellen. Cseh, szlovák és magyar nacionalizmusok az első világháború éveiben* c. konferenciát. A rendezvényre meghívott prágai, pozsonyi, kassai cseh és szlovák történészekkel a világháború során radikalizálódott nemzeti mozgalmak céljait, belpolitikai helyzetét és nemzetközi megítélését, a csehszlovák, délszláv, lengyel emigrációk kialakulását és működését vizsgáltuk.

2015. június 23-án, *War Nationalisms: Nation- and State-Building Efforts in East Central Europe 1914–1918/Háborús nacionalizmusok: nemzet- és államépítő törekvések Kelet-Közép-Európában, 1914–1918* címmel az MTA BTK Történettudományi Intézetében rendeztünk nemzetközi konferenciát. A domináns és nem domináns nemzetek, nemzeti mozgalmak háborús nacionalizmusainak az európai multietnikus birodalmakon belüli átalakulását vizsgálva a hazai és a külföldi előadók között komoly, egymást kölcsönösen kiegészítő vita alakult ki egyebek közt arról, hogy a kelet-közép-európai nemzetiségi kérdések internacionalizálódásának, nagyhatalmi felértékelődésének milyen azonnali és közvetett hatásai voltak az egyes nemzeti mozgalmakra, illetve magukra az osztrák-magyar, német, orosz, török, brit, francia birodalmi politikai elitekre.

A nemzeti identitás, összetartozás elemei kezdettől fogva jelen voltak, és az 1915-1916. évi hatalmas anyagcsaták, illetve a milliós nagyságrendű hadifogság során fokozatosan felerősödtek a katonák soraiban. A háborús tapasztalatok politikai értelmezései pedig fokozatosan újraírták a függetlenségi törekvéseket, a nacionalizmusok területi programjait, és tömeglélektanilag megteremtették a nemzeti függetlenségi törekvések narratíváit, célkitűzéseit.

2015. szeptember 29-én a Magyar Bolgár Történész Bizottsággal közösen rendeztük azt a szófiai konferenciát, amelyen a kutatócsoport tagjai közül Hornyák Árpád, Katona Csaba és Szarka László tartottak előadást Tisza Istvánnak a német Mitteleuropa-tervvel kapcsolatos kritikus álláspontjáról, az Oszmán Birodalom kapitulációjának magyarországi visszhangjáról, illetve a bolgár szövetség magyarországi megítéléséről.

2015. november 25-én Isztambulban az isztambuli Osztrák Kulturális Intézet, az isztambuli Balassi Intézet és a budapesti Yunus Emre Intézet szervezésben. Gallipoli 100 Austro–

Hungarian–Ottoman Alliance in WWI/Gallipoli 100 című nemzetközi konferencián tartott a kutatócsoport két tagja előadást: Hornyák Árpád és Katona Csaba.

2016-ban Románia hadba lépésének, az "erdélyi háborúnak" a 100. évfordulóján a 2016. Szeptember 15-én Bukarestben, az ottani Balassi Intézetben rendeztük meg a projekt magyar–román szimpóziumát.

2016. november 18-án az Országgyűlési Történész Konferenciák keretében került sor a Párhuzamos nemzetépítés – konfliktusos együttélés Soknemzetiségű birodalmak és nemzetállamok Közép-Európában című nemzetközi konferenciára. A tanácskozás két paneljében vizsgáltuk az első világháborús évek nemzetépítő nacionalizmusainak Ausztria-Magyarországon belüli, szomszéd országai és nagyhatalmi döntési folyamatait, a radikalizálódó nemzetiségi mozgalmak bel-, kül- és katonapolitikai vonatkozásait.

A kutatócsoport tagjai és további magyarországi előadók mellett brit, német, osztrák, szerb, cseh és szlovák és kollégákkal együtt elemeztük pl. a Monarchia soknemzetiségű hadseregének, a cseh és szlovák szimbolikus politizálásnak, a magyar kormányzati és vármegyei politizálással szembeszegülő nemzetiségi mozgalmak, illetve a megszállt Szerbián belüli ellenállási mozgalmaknak, illetve a brit, német külpolitikának a hatását a nemzetépítő folyamatokra.

A konferencia 2017 novemberében megjelenő kötetében a projektben résztvevő, illetve az utolsó évben bekapcsolódó kutatók közül Ábrahám Barna, Katona Csaba, Kecskés Gusztáv és Szarka László egy-egy tanulmánya jelent meg.

2018 júniusában *Összeomlás, önrendelkezés, határviták Magyarországon 1918-ban* címmel kétnapos nemzetközi konferenciát rendeztünk Komáromban.

2018 októberében pedig az MTA BTK Történettudományi Intézetben a Trianon 100 Lendület kutatócsoporttal közösen *Összeomlás, forradalom, kiútkeresés. 1918 emlékezete és narratívái* címmel nemzetközi szimpóziumot rendeztünk, amelyről videó-összefoglaló is készült. <http://1914-1918.btk.mta.hu/component/tags/tag/konferencia>

2018 folyamán Hornyák Árpád *Serbian territorial claims against Hungary in World War I and at the Paris Peace Conference* címmel előadást tartott Cambridge-ben a Fitzwilliam College, 2018. április 13-15-ei BASEES Annual Conference konferencián.

Hornyák Árpád és Katona Csaba 2018. május 24-25-én Rjazanyban, a 100 Years Ago: the End of the First World War in the Old World c. nemzetközi konferencián tartottak előadást.

Szarka László 2018. június 26-án Bécsben a *Die internationale Historiografie zum Untergang der Habsburgermonarchie* c. nemzetközi konferencián, illetve a Tisza István meggyilkolása alkalmából 2018. október 31-én az Országházban rendezett *Összeomlás* c. konferencián.

2019. március 25-26-án a Magyar Nemzeti Múzeum által rendezett Trianon-konferencián a kutatócsoport három tagja tartott előadást.

A kutatási projekt keretében kezdeményezett vagy általunk szervezett konferenciákon, szimpóziумokon kívül a kutatócsoport tagjai számos hazai és külföldi szakmai tanácskozáson vettek részt, pl. Bécsben, Kassán, Pozsonyban, Belgrádban és Zágrádban. A magyarországi és a külföldi előadások évenkénti felsorolását lásd az éves jelentésekben.

Összesen 28 alkalommal szerepeltek a közszolgálati és a kereskedelmi rádió-, illetve tv adók tudományos, illetve tudománynépszerűsítő műsoraiban. Számos tudománynépszerűsítő előadást tartottak Budapesten és a vidéki múzeumok, levéltárak első világháborús rendezvényein, pl. Kecskeméten, Nyíregyházán, Balatonfüreden, Szegeden. Bekapcsolódtak a Budapest Fővárosi Levéltár által rendezett centenáriumi konferenciasorozatba.

Rendezvényeiről beszámolókat, a háború fontosabb évfordulós eseményeiről rövid elemzéseket készítettek az MTA központi honlapjára és a teljes dokumentáció felkerült a kutatási portálra. <http://1914-1918.btk.mta.hu/>

Forráskiadvány az 1917-1918. évi magyarországi nemzetiségi kérdésről

1914 novemberében kezdődtek el az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában c. forrássorozat 1917-1918. évi kötet kéziratának a munkálatai. Az eredeti Kemény G. Gábor-féle gyűjtés hagyatéki anyagainak rendszerezése és feldolgozása 1915 májusára készült el. Ennek alapján kialakítottuk az ideiglenes tartalomjegyzéket és meghatároztuk a hazai és külföldi levéltári kiegészítő gyűjtő munka fő irányait, illetve céljait.

Levéltári kutatásokat végeztünk az alábbi hazai és külföldi levéltárakban: Hornyák Árpád a londoni National Archive brit külügyi forrásaiban, illetve Magyar Nemzeti Levéltár miniszterelnökségi végzett gyűjtőmunkát. Katona Csaba a Magyar Nemzeti Levéltár – Budapest, Belügyminisztérium, Szarka László és L. Balogh Béni Református Egyház Zsinati Levéltár Tisza-anyagaiban. Szarka László a Seton Watson hagyatékban dolgozott a School of Slavonic Studies, King's College of London University levéltárában. Ezenkívül forrásokat gyűjtött a berlini Politisches Archiv des Aurwärtigen Amtes magyar vonatkozású fondjaiban, a prágai Hadtörténeti Levéltárban (Vojensko-historický archiv), a prágai Cseh Nemzeti Levéltárban, a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban, és a Református Egyház Zsinati Levéltárban.

Sikerült befejezni a Magyar Királyi Belügyminisztérium szlovák, rutén kérdésekkel kapcsolatos elnökségi iratainak a feltárását, kiválogatását. Ezeket a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban található fondban kutattuk. A begyűjtött és lemásolt anyagot jelenleg rendezzük, regesztázzuk és az Iratok VIII. kötetébe beválogattuk őket. A levéltári kutatások alapján az Iratok VIII. kötete összesen 110 irat-együttest tartalmaz.

A legfontosabb publikációk

2015-ben jelent meg a Világtörténet 2. számában a kutatócsoport első eredményeit közreadó A Nagy Háború regionális olvasatai c. monotematikus összeállítás, a csoport négy tagjának írásaival. <https://tti.btk.mta.hu/125-kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet-archiv/1919-vilagtortenet-2015-2.html>

2016 tavaszán jelent meg Szarka László: *A multietnikus nemzetállam* c. monográfiájának első harmada foglalkozott az első világháborús nacionalizmusokkal. A kelet-közép-európai háborús nacionalizmusok belső radikalizálódásának, illetve az antant és a központi hatalmak által készített béketervekben egyre inkább felértékelődő nyíltan szeparatista tendenciák kialakulását vizsgálta a cseh-szlovák, a délszláv nemzeti mozgalmak és emigrációs központok párhuzamos vizsgálata alapján.

A komáromi Selye János Egyetem Eruditio–Educatio című negyedéves folyóiratának 2016. évi 4. száma a csoport hat tagjának (L. Balogh Béni, Hornyák Árpád, Katona Csaba, Ábrahám Barna, Szarka László, Szóts Zoltán) tanulmányát közölte az első világháború nemzetiségi kérdéseinek szentelt monotematikus összeállításában

2017-ben jelent meg a kutatócsoport tagjainak emlékeztörténeti tanulmányait közreadó "Minden Egész eltörött.." *A Nagy Háború emlékei* c. konferenciakötet

Az egységtől a felbomlásig – Az Osztrák-Magyar Monarchia és az első világháború c. tematikus összeállításában a kutatócsoport három tagja közölt tanulmányt a *Belvedere Meridionale* 2017. évi 3. számában.

A kutatás vezetőjétől a projekt eredményeit összegző tanulmány jelent az Osztrák Tudományos Akadémia által megjelentetett tizenkét kötetes *Die Habsburgermonarchie* c. nemzetközi szintézis zárókötetében: *Die Reduktion Ungarns vom mitteleuropäischen Vielvölkerstaat zum magyarischen Nationalstaat. Narrative der "Auflösung" in der ungarischen Geschichtsschreibung und der Public History*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Helmut Rumpler. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018. 163-187.

A kutatás eredményeit népszerű formában összefoglaló sorozatot közölt a pozsonyi Új Szó című napilap Szalon című hétvégi melléklete 2019. március-április hónapjában a csoport négy tagjától (Hornyák Árpád, Kecskés Gusztáv, Ábrahám Barna és Szarka László).

Kiadásra váró kéziratok

A Nationalisms in Action: The Great War and Its Aftermath in East Central Europe angol nyelvű kéziratot az amerikai Berghahn kiadó közlésre elfogadta. A projekt angol nyelvű zárókötetének fordításához az MTA BTK TTI külön pályázati forrásból biztosított támogatást. A kötet lektorált kézírata a Berghahn kiadóban megjelenésre vár.

A Magyar–Bolgár Történész Bizottsággal közösen kiadásra előkészített *Hungary and Bulgaria in the First World War : A view from the 21st century* angol nyelvű tanulmánykötet kézírata.

Az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában c. források sorozat 1917-1918. c. zárókötetének kézírata 110 irategyüttestet tartalmaz. Az NKA kézirat-pályázatának következő fordulójában szeretnénk a megjelentetés költségeire pályázni. A levéltári és sajtóforrások válogatásának, rögzítésének munkájába doktoranduszokat is bevontunk. Ők készítették el a kutatási portálon található kronológia adatbázist.

A projekt legfontosabb eredményeit összegző zárókötet kézírata *Összeomlás, önrendelkezés, nemzetépítés Magyarországon 1918-ban* címmel elkészült és megfelelő finanszírozásra várva 2019 őszén megjelentethető. A kötet tartalmazza a 2018. júniusi komáromi és a 2018. Októberi budapesti nemzetközi konferencia anyagait.

A projekt dokumentációs portálja

A konferenciák programját, anyagait az első évtől kezdve megjelentettük a projekt kutatási portálján, amely a Történettudományi Intézet honlapján elérhető (<http://www.1914-1918.btk.mta.hu>), és terveink és lehetőségeink szerint folyamatosan bővül és frissül. A kutatási honlapon a rendezvények, konferenciák mellett a forráskiadvány munkálatai során nélkülözhetetlen kronológia adatbázis, illetve az előadásaink, tanulmányaink rövidített változatai is elérhetőek. <http://1914-1918.btk.mta.hu/>

Összegzés

Kutatásunk eredményeit két megjelent magyar kötetben a megjelenésre váró magyar nyelvű zárókötetben valamint két nyomdakész angol kötet kéziratában, tovább négy folyóirat monotematikus számaiban foglaltuk össze.

Kelet-Közép-Európa négy soknemzetiségű birodalmán, így az általunk vizsgált multietnikus Osztrák-Magyar Monarchián belül az első világháború kirobbanása kezdettől fogva új helyzetet teremtett. Az „augusztusi szellem” általános bellicizmusa rövid ideig ugyan eltakarta a régió és a Monarchia nemzeti társadalmainak megosztottságát, a birodalmi lojalitás meggyengülését, de a galíciai, és az északkelet-magyarországi orosz betörések, a sikeres szerb ellenállás megosztó hatása már 1914-1915 telén éreztette hatását. Tény, hogy Oroszországtól az Egyesült Királysáig valamennyi európai birodalomban felerősödtek a háború hatására a nemzetiségi problémák. A lengyel, cseh-szlovák, délszláv és a nagyromán egységtörekvések rövid időn belül nemzetközileg is felértékelődtek.

A Szerbia elleni támadások kudarcainak, az északkelet-magyarországi orosz betöréseknek, illetve az olasz és a román semlegességi döntéseknek a hatására 1914 végén, 1915 elején felerősödtek a nemzetiségi szervezkedések. A hazai és külföldi ellenállási csoportok munkáját sem Bécsnek, sem Budapestnek nem sikerült paralizálni.

A nagyhatalmak háborús és békecéljaiban fokozatosan helyet kaptak a nemzetiségi megoldási tervek. Az 1915-től megjelenő különbéke-elképzelések szintén tükrözték a nemzetiségi igényeket és konfliktusokat.

A megoldási elképzelések három típusát vizsgáltuk. A lengyel, illetve boszniai kérdésre vonatkozóan végig jelen voltak és maradtak a trialista megfontolások. A különböző föderatív

átalakítási elképzelések 1918 őszéig, Wilson amerikai elnök álláspontjának végleges megváltozásáig reálisnak tűntek. Tanulmányainkban és kötetekben feltártuk azokat az okokat, amelyek miatt a térség „birodalmi nacionalizmusai” elerőtlenedtek, a győztes nagyhatalmak által felkarolt kismemzeti nacionalizmusok pedig előbb radikalizálódtak, majd a brit „új Európa” koncepció jegyében 1914 őszétől fokozatosan a nemzetállami tervek formájában győztes alternatívának bizonyultak.